Enerji alanının piyasalaştırılması doğal tekel gerçeğine çarptı

Verimsiz üretim piyasayı belirliyor

Elektrik enerjisi depolanamayan ve arz-talep dengesinin sistem tarafından sürekli olarak, gerçek zamanlı korunması gereken bir üründür. Bu dengenin korunması ciddi bir planlama gerektirmektedir. Söz konusu dengenin sağlanabilmesi, üretim ile iletimin anbean koordinasyonu ile mümkündür. Elektrik iletimi ve dağıtımı geleneksel olarak 'doğal tekel' olarak adlandırılmaktadır.

Mahir ULUTAŞ
EMO Yönetim Kurulu Üyesi

1980'lerden itibaren Türkiye'nin geçirdiği ciddi dönüşüm; muhafazakarlaşma ve din etkisinin toplumsal yapıdaki belirleyiciliği ve bu belirleyiciliğin altyapısını sağlayan kapitalist sistemin döngüsüyle açıklanabilir. Kapitalist sistemin dünya çapında yaşadığı büyük çaplı değişimlerin ülkeye yansıması; **"özelleştirme, taşeronlaştırma, sendikaların ve toplumsal örgütlenmelerin içinin boşaltılması ile sosyal devletin ve kamu kurumlarının tasfiyesi, sınıflar ve toplumsal katmanlar arasında uçurum, bireylerin bir taraftan atomize edilmesi, diğer taraftan cemaat anlayışının yaygınlaştırılması"** sonuçlarını beraberinde getirdi.

Kapitalizm ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren, günümüzün moda deyişiyle küresel olmuştur. Kendinden önceki toplumsal sistemlerin tersine, temel amacı sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi olan, bu nedenle sürekli genişleme, yeni pazarlar bulma ve yaratma zorunluluğu olan kapitalizm, gelinen noktada, yaşamın bütün alanlarının metalaştığı bir sistemdir. Kavramsal bütünlük açısından vurgulanması gereken bir diğer nokta, sermayenin sadece yaygınlaşma değil, aynı zamanda yoğunlaşma (tekelleşme) eğiliminde olduğudur. Yani kapitalizmin **"serbest rekabetçi"** olarak adlandırılan döneminde bile rekabet; **"piyasada hakimiyet kazanma, rekabeti yok etme"** hedefiyle gerçekleştirilen bir şeydir. Başlangıcından itibaren kamu yatırımlarıyla gerçekleştirilen enerji alanının kapitalist sistemin krizine cevap vermek üzere piyasalaştırılmasıyla da bu alanda da aynı süreç dünyada yaşanmaya başlanmıştır.

1900'lü yılların başındaki kapitalist yapılanmanın temel karakteristiği, işgücünün ve sermayenin kendini yeniden üretebilmesi için gerekli olan, ancak kapitalist girişimcilerin finanse etmesi henüz mümkün olmayan eğitim, sağlık, iletişim, enerji gibi temel altyapı hizmeti ve kamusal hizmet alanlarında **"sosyal devlet"** anlayışı çerçevesinde devletin doğrudan yatırım yapmasıdır. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de elektrik alanı bu anlayış çerçevesinde bir kamu hizmeti olarak tanımlanarak, uzun yıllar elektrik üretim, iletim ve dağıtım hizmeti, dikey entegre bir yapı içerisinde kamu tekeli olarak sağlanmıştır.

1970'lerle birlikte kapitalizmin yeniden yapılanma süreci içerisinde, temel altyapı hizmeti alanları kamu hizmeti olmaktan çıkarılıp piyasalaştırıldı. Böylece eğitim, sağlık, iletişim, enerji vs. alanları birer birer kâr alanı haline geldiler. Bu gelişmelerin arkasında, dünya çapındaki ekonomik krizle birlikte sermayeye yeni kâr alanları açma arayışı ve küresel sermayenin yoğunlaşma düzeyinin de artık bu büyük yatırım alanlarına yönelebilecek düzeye gelmesi gibi nesnel gerekçeler var.

Türkiye'de de Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) bünyesinde sürdürülen elektrik üretim, iletim ve dağıtım hizmetlerinin 1980'lerden itibaren yeniden yapılandırılması tartışılmaya başlanmıştır. Önce TEK'in TEAŞ ve TEDAŞ olarak ikiye, ardından TEAŞ'ın EÜAŞ, TEİAŞ ve TETAŞ olarak üçe ve TEDAŞ'ın 20 bölgesel dağıtım şirketine bölünmesiyle, çok parçalı bir yapı oluşturulmuştur. Bir yandan dikey entegre kamu tekeli parçalanırken, diğer yandan da özel elektrik üretim şirketleri ortaya çıkmıştır. Yap-İşlet (Yİ), Yap-İşlet-Devret (YİD), İşletme Hakkı Devri (İHD) ve otoprodüktörler gibi yöntemlerle ve özellikle doğalgaza bağlı ve alım garantili anlaşmalarla başlayan özelleştirmelerden sonra 2001 yılında çıkan **"Elektrik Piyasası Kanunu"** ile artık tam anlamı ile **"piyasa"** mantığı içinde bir elektrik enerjisi alanı yaratılıyor. Bu amaçla atılmış en son adım ise **"Dengeleme ve Uzlaştırma Yönetmeliği"** (DUY) sistemi ile bir elektrik borsasının oluşturulmasıdır.

Elektrik doğal tekel

Elektrik enerjisi depolanamayan ve arz-talep dengesinin sistem tarafından sürekli olarak, gerçek zamanlı korunması gereken bir üründür. Bu dengenin korunması ciddi bir planlama gerektirmektedir. Söz konusu dengenin sağlanabilmesi, üretim ile iletimin anbean koordinasyonu ile mümkündür. Elektrik iletimi ve dağıtımı geleneksel olarak **"doğal tekel"** olarak adlandırılmaktadır. Doğal tekel, bir hizmetin birden çok üretici tarafından yapılmasının fiziki veya ekonomik olarak olanaklı olmadığı, tek üretici tarafından daha az bir maddi ve toplumsal maliyetle hizmetin verilebildiği durumları anlatır. Prof. Dr. **Orhan Türkay**, **"Mikroiktisat Teorisi"** kitabında bu durumu şöyle açıklamaktadır:

"Bazı durumlarda belirli bir malın üretiminin ve satışının birden fazla firma tarafından yapılması imkansızdır. Maliyet ve üretim hacminin yarattığı bir durumdur bu. Üretim hacmi büyüdükçe firmanın ortalama maliyeti düşüyorsa veya firmanın uzun dönem ortalama maliyet eğrisi devamlı azalan bir eğri ise böyle bir durum ortaya çıkabilir. (...) Bu çeşit monopollere, piyasa şartlarının tabii bir sonucu olarak ortaya çıktıkları için, 'tabii monopol' **denmektedir."**

Elektrik enerjisi üretimi, iletimi ve dağıtımında da bu durum geçerlidir. İki yerleşim arasında birden fazla iletim hattı mümkün değildir. Aynı şekilde bir şehir içerisinde birden fazla dağıtım şebekesi de olanaksızdır. Yani gündemde olan dağıtım şebekelerinin özelleştirilmesinin, kamu tekelinin yerine özel bir tekel yaratılmasından başka hiçbir anlamı yoktur. Elektrik üretim tesislerinin kurulması ve sisteme bağlantısı da doğal kaynağın bulunduğu yer gibi zorunlu nedenlerle doğal tekel kapsamında değerlendirilebilir. Kaldı ki elektrik hizmetinin ölçek ekonomisi kapsamında bütüncül işleyişi dikkate alındığında, hizmetin bütünüyle doğal tekel kapsamında değerlendirilmesi de kaçınılmazdır.

Doğal tekel duvarı

Elektrik hizmetinin özelleştirilmesine yönelik temel argümanları **"rekabet ve hizmetin ucuzlayacağı"** oluşturmaktadır. Kapitalist sistemin başlangıcında doğal tekel olduğu kabul edilip, kamu hizmeti anlayışı içerisinde sağlanması öngörülen elektrik hizmetinin bu kez sermayeye açılabilmesi için doğal tekel olmadığı, rekabet durumunda daha iyi hizmet

verilebileceği ileri sürülmektedir.

Doğal tekelin ekonomik olarak işleyiş mantığını Osnabrück Üniversitesi'nden İktisatçı Prof. Dr. **Mohssen Massarrat**, **Marks**'a atıfta bulunarak şöyle açıklamaktadır:

"(…) Marks, gerçekte, tarım ve maden çıkarma gibi doğaya doğrudan doğruya bağımlı üretim alanlarında değer yasasının işleyiş tarzının uğradığı değişikliği ele alır. Bu alanlarda değer yasası çifte bir değişikliğe uğrar: Bir yanda doğa kuvvetlerine bağlı daha yüksek emek üretkenliğinin alan içerisinde genelleşmesinin olanaksızlığı gibi rekabeti sınırlayan bir durum, öte yanda - toprağın ya da hammadde kaynaklarının toprak mülkiyetine tabi kılınmış olduğu bütün durumlarda - gene rekabetin önüne engeller diken toprak mülkiyeti, bu değişikliğin ardında yatar (Dünya Kapitalizminin Bunalımı derlemesi içinde 'Enerji Bunalımı Mı? Kapitalizmin Bunalımı Mı?' **makalesi.)"**

Rekabet fiyatı yükseltiyor

Klasik kapitalist üretimde, yüksek emek üretkenliği alan içerisinde genelleştirilebilir. Bu işleyişte, emeğin ortalama üretici gücünden daha yüksek bir üretici güç uygulayarak, kendi üretim fiyatını, aynı metanın genel üretim fiyatının altında tutan sermaye artık kâr elde etmektedir. Buna göre emek ve teknoloji değişkenlerine bağlı olarak daha elverişli koşullarda üretim yapan sermaye, kendi piyasa payını genişletebilir. Verimsiz koşullarda üretim yapan sermaye, piyasa fiyatını belirleyen ortalama emek üretkenliğini gerçekleştiremediği için üretimi durdurmak zorunda kalır. Bu yasanın geçerli olabilmesi için üretken sermayenin piyasa payını genişleterek, toplumsal ihtiyacı **"kısa dönemde ve tam olarak"** karşılayabilmesi gerekmektedir.

Ancak madencilik gibi **"doğaya doğrudan bağlı"** sektörlerde, emeğin yüksek üretici gücü genelleştirilemez. Bunun temel nedeni **"emeğin daha yüksek üretici gücünün maddi temeli doğa kuvveti"** olmasından kaynaklanmaktadır. Bu alanlarda doğa koşullarına bağlı olarak, aynı düzeyde iki farklı üreticiden, biri daha yüksek verime sahipken diğeri daha düşük verime sahip olabilir. Bu doğaya bağlı alanlarda, diğer alanlardan farklı olarak ortalama üretim koşullarına göre belirlenen fiyat değil, en kötü koşullara göre belirlenen fiyat geçerli olacaktır. Bunun nedenini ise doğaya bağlı alanlarda toplumsal ihtiyacın tam olarak karşılanabilmesi için en elverişsiz koşullardaki üretimin de gerçekleştirilmesi zorunluluğudur.

Hiç kuşkusuz, daha verimli üretime sahip sermaye, hammadde olanakları elverdiği sürece, pazar payını arttırarak, geçici bir süre piyasa fiyatını belirleyebilir. Ama ilke olarak doğal temel sınırlı olduğu sürece olumsuz koşullarda yapılan üretimin belirlediği fiyat geçerli olacaktır.

Enerji alanında da, doğaya doğrudan doğruya bağlı bir sektör olarak, piyasa fiyatını en kötü koşullarda üretilmiş metaların fiyatları belirler. Elektrik enerjisi, doğadan elde edilen birincil enerji kaynaklarının dönüşümü yoluyla elde edilen ikincil bir enerji kaynağı olarak doğaya doğrudan bağlı alanlar içerisinde yer almaktadır.

Nitekim Türkiye'de elektrik alanının piyasalaştırılmasına yönelik olarak oluşturulan dengeleme ve uzlaştırma adı verilen borsa sistemi de bu mantık çerçevesinde işlemektedir. Sisteme elektrik satışları için santralların bildirdiği en düşük fiyattan başlanıp talebin karşılandığı en yüksek fiyata kadar yapılan sıralama sonucunda o saat için en tepedeki fiyat, Sistem Marjinal Fiyatı (SMF) olarak kabul edilmektedir. Bu yüksek fiyat, daha düşük fiyat bildirmiş olan tüm santrallara garanti edilmektedir. Bu sistemin **"fahiş kârlar elde etmek üzerine değil de, kapitalist sistemin mantığı içerisinde maliyet ve artık kâr esasına göre çalıştığını"** dikkate aldığımızda, üretim koşulları en kötü olduğu için en yüksek fiyat veren santralların piyasa fiyatını belirlediği ortaya çıkmaktadır. En verimsiz santralın piyasa fiyatını belirlemesi, yalnızca bizim gibi ülkelerin beceriksizliğinden değil, sistemin genel işleyiş mantığının gereğidir. Dahası bu uygulama, İngiltere gibi, elektrik borsasının uygulandığı diğer ülkelerde de aynı ya da benzer biçimde işlemektedir.

Kamu tekelinde ortalama fiyat

Doğaya bağlı bu alanda daha önceden kamu tekeli kapsamında gerçekleştirilen uygulamaya bakıldığında ise, ortalama fiyat esası saptanmaktadır. Elektrik enerjisi üretimi alanında kamu tekelinin varlığı koşullarında, verimli ve verimsiz olan santralların maliyetleri, paçallanarak ortalama bir fiyat bulunabiliyordu. Elektrik enerjisi alanı piyasalaştıktan sonra ise, alanın özgünlüğünden kaynaklı olarak, en pahalıda, en verimsizde fiyat belirleniyor. Dahası bu ortam içerisinde sermayenin artık kârı en çoğa ulaştırma arayışı, toplumsal ihtiyaçların karşılanması önünde bir engel olarak ortaya çıkıyor. Örneğin Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu'nun (EPDK) verdiği lisanslara bakıldığında özel sektörün büyük ölçüde kısa zamanda yüksek kârlar elde edebileceği alanları tercih ettiği, buna karşılık Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik koşulları açısından değerlendirilme zorunluluğu olan alanların ise yatırım tercihleri arasında yer almadığı görülmektedir.

Sistemin rekabet tutarsızlığı

Enerji alanını doğal tekel ve ölçek ekonomisi dışına taşıyarak, **"rekabet"** sihirli sözcüğü ile piyasalaştırma arayışı da kendi içinde tutarsızlıklar yaşamaktadır. Avrupa'da ve ülkemizde kamu tekelinin zayıflatılması için önce elektrik alanının kamu hizmeti dışına taşınmasına yönelik olarak dikey entegre yapının parçalanması gündeme getirilirken, kamu tekelinin özelleştirilmesi aşamasında bu kez yeniden ölçek ekonomisi ve hatta telekomünikasyon gibi diğer alanlarda bütünleşmeler yoluyla "sinerji" adı altında tekelleşme hatta kartelleşme önerileri ortaya çıkmaktadır. Bir yandan Avrupa'da ulusal şampiyon olarak nitelendirdikleri büyük enerji devleri korunmaya çalışılmakta, diğer yandan Avrupa Komisyonu aracılığıyla özel tekelin yarattığı olumsuzluklardan kaçınabilmek için parçalanmalar gündeme getirilmektedir.

> Enerjide özelleştirme ve piyasalaştırmanın 'rekabet ve ucuzluk sağlanacağı' iddiaları daha temelde dayanağını yitirmekte, ülkeye toplumsal ve ekonomik anlamda ciddi maliyetler yüklenmektedir. Sonuç olarak yapılması gereken; özelleştirme uygulamalarından vazgeçmek, üretimi, iletimi ve dağıtımıyla dikey entegre olmuş bir kamu tekelini yeniden oluşturmak, merkezi bir plan ve kamucu anlayışla alanı yeniden yapılandırmaktır.

Özetle, özelleştirme ve piyasalaştırmanın "rekabet ve ucuzluk sağlanacağı" iddiaları daha temelde dayanağını yitirmekte, ülkeye toplumsal ve ekonomik anlamda ciddi maliyetler yüklenmektedir. Sonuç olarak yapılması gereken; özelleştirme uygulamalarından vazgeçmek, üretimi, iletimi ve dağıtımıyla dikey entegre olmuş bir kamu tekelini yeniden oluşturmak, merkezi bir plan ve kamucu anlayışla alanı yeniden yapılandırmaktır. ■